

„Alugy, Alugy. Virágok virága”

Mária-altatók a 17–18. századi magyarországi irodalomban

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
I. Bevezetés	3
II. Eredettörténet és források.....	4
1. Irodalmi és történeti gyökerek.....	4
2. A 17–18. századi Mária-altatók (szövegek, források)	5
III. Formai felépítés és eszközkészlet.....	9
1. Beszédhelyzet, szerkezet, felépítés.....	9
2. Nyelvi és irodalmi eszközök	11
IV. Tartalmi összetettség: a Mária-altatók motívumrendszere és szimbólumvilága.....	14
1. Kontextus a Mária-altatók vonatkozásában	14
2. A Kisded megszólításában rejlő többletjelentések	16
V. Költészet és imádság.....	23
1. A Szent Szűz alakja a bölcsődal-irodalomban	23
2. A Mária-altatók mint imádságok Mária és Krisztus kapcsolatának tükrében.....	24
VI. A Mária-irodalom két pillére: altatók és siralmak	27
VII. Befejezés.....	31
VIII. Irodalom- és rövidítésjegyzék	32
IX. Függelék.....	36

I. Bevezetés

„Alugy, Alugy. Virágok virága”:¹ a Kisdedét altatgató Szűz Mária bensőséges hangja, a ringatás imitálása, az *Ómagyar Mária-síralomból* is ismert figura etymologica, a virágszimbolika cseng vissza ebből a rövid idézetből, hitelesen tükrözve az összetettségét a 17–18. századi ének- és imádsághagyomány különleges darabjainak, a Mária-altatóknak.

A kéziratos és nyomtatott énekes- és imádságoskönyvekben elszórtan rejtőző Mária-altatók jelentősége elsősorban az egymásra rétegződő irodalmi hagyomány és lelkiesség sokszínű visszatükrözéséből fakad. Az altató műfajának nyugodt hangvétele, az ókeresztény gyökerekig visszavezethető nyelvi és irodalmi eszközkészlet, szimbólumvilág és motívumok határozzák meg a Mária-bölcsődalok sajátosságait.²

Dolgozatomban a magyar nyelvű Mária-altatók főbb jellemvonásait és a régi magyarországi vallásos irodalomban betöltött szerepüket szeretném bemutatni a szövegváltozatok összevetésével, eredetbeli, formai, tartalmi és műfaji vizsgálatukon keresztül, a terjedelmi határok miatt a 17–18. századi katolikus énekgyűjtemények darabjaira korlátozva az elemzést.

¹ Az idézet forrása: „Alugy ó magzatom...” = „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: KÁJONI JÁNOS: *Cantionale Catholicum*; PETRÁS INCZE JÁNOS: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 265.

² Dolgozatomban a bölcsődal és altató kifejezéseket a szakirodalomhoz hasonlóan szinonimaként alkalmazom, bár a vizsgált szövegekben a bölcső használata nem általános. – KATONA Imre, *Az európai népek bölcsődalai (vázlatos összefoglalás)*, Ethn, 1976, 524, 526.

II. Eredettörténet és források

A Mária-bölcshódalok a magyar altatók karácsonyi témájú, Mária- és Kisdéd-központú egyházköltészeti alkotásai, amelyek az archaikus imádsághagyományba beolvadva elsősorban a néphagyományban maradtak fenn.³ Gazdag motívum- és képrendszerük vallási és több korszakot felölelő műfaji összetettségről árulkodik, irodalom- és zenetörténetileg egyaránt.

1. Irodalmi és történeti gyökerek

Műfaji szempontból a Mária-altatók lényegi sajátosságai azonosak a – főként gyermekjátékokként és mondókák részeként fennmaradt – általános bölcshódalokéival.⁴ Közös jellemzőjük a ringatást imitáló ismétlődő ritmikuság, a gyermeki szókinckészlet és hangutánzó kifejezések. Ugyanakkor becézéseikben, díszes jelzőkkel gazdagított megszólításaikban és természetközelségükben a szerelmi költészettel is rokonságot mutatnak. Az eltérések elsősorban tartalmi különbségekben jelentkeznek: a Mária-altatók motívumai a Kisdéd istengyermekségéből és Szűz Mária helyzetéből fakadóan isteni, transzcendens szférába emelkednek, hangvételük és értelmezésük vallásos többletjelentésekkel bővül. Az egyházi énekek frazeológiájából átvett kifejezéseknek köszönhetően felépítésük, zeneiségük és nyelvezetük összetettebb. Így a Mária-bölcshódalok csak „történeti és szokásanyagban altatók, de a vallásos népköltészetben az istenanyai érzés megnyilvánulásai, lírai helyzetdalok.”⁵

A Mária-altatók a keresztény kultúra légkörében születtek és gyökeresedtek meg. Motívumaik elsősorban a *Biblián* és a katolikus vallási hagyományokon alapulnak, előtérbe helyezve Mária és a Kisdéd kapcsolatát. Nagy valószínűséggel „a karácsonyi történeteket földidéző misztériumjátékoknak ugyanúgy a központi jelenetéből váltak ki az idők folyamán önmagukért való lírai alkotásokká, mint ahogy a Mária-síralmak a nagyheti liturgikus dráma bizonyos jeleneteiben föltörő anyai jajsavakból önállósultak a középkor egyik legnépszerűbb

³ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Üdvöz-légy gyenge oltoványotska*, ÚÍ, 1979/12, 46; Uő, *Archaikus népi imádságok: Eredet, történeti rétegek = Magyar Néprajz, V: Magyar Népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 720–748; *Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, I, Bp., Akadémiai, 1977, 134–136 (*Archaikus népi imádság*).

⁴ Az első magyar, írott formában is fennmaradt altatódalt Bornemisza Péternek tulajdonítja a hagyomány, amelyet *Énekecske gyermekek renetésére* címmel 1566 körül írt. Vö. SZUROMI Lajos, *Bornemisza Péter: Énekecske gyermekek renetésére = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 103–104.

⁵ ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 48. – A műfaji jellemzéshez felhasznált szakirodalom: KATONA, *Az európai népek...*, i. m., 521–539; *Magyar néprajzi lexikon*, i. m., I, 365 (*Bölcshódal, altatódal, csucsujgató*); V, 14–16 (*Szerelmi dal*); ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47–48.

műfajává.”⁶ Ugyanakkor elszórtan a pogány ősvallásra utaló hitelemeket is lehet még bennük találni, ilyen például az álom-alvás-halál motívumkör. A Mária-altatók témájának hátterében a népi hagyomány mellett mély, teológiai tartalmú kérdések is felvillannak⁷ az Isten megtestesülésének, a Sátán eltiprásának, a világ szenvedéssel és kereszthalállal történő megváltásának ábrázolásában, miközben első pillantásra talán csak egy gyermekét ringató anya képe tűnik fel a hideg, téli éjszakában.⁸

Dolgozatomban elsődlegesen irodalmi szempontból vizsgálom a Mária-altatókat, de megemlítem, hogy zenei szempontból fontos jellemvonásuk az úgynevezett „pastorale” hangulat. Ezt a gregoriánból és a középkori zsoltárokból, himnuszokból eredeztethető karácsonyi ünnepkör énekeit átszövő dallamvilágot többek között a dúr hangsor, a gregorián dallamváz, az egyszerű népies ritmika és a „pásztoros” hangszeres karakter jellemzi. A bölcsődalok sorainak, szavainak ismétléseivel, szabad előadásmódjával a ringatást imitálják, a dallamokból is a nyugalom, az altatás békéje árad.⁹

Népzenetárakban, énekeskönyvekben, archaikus imák gyűjteményében a későbbiekben is szerepelnek Mária-altatók, amelyek sok esetben magukon őrzik a korábbi századok jellemvonásait, de kiegészülnek újabb képekkel és egy modernebb, könnyedebb szóhasználattal.¹⁰ A továbbélés nemcsak az egyházi zenében lelhető fel, hanem, főként Kodály Zoltán és Bartók Béla nyomán, a 20. században elterjedt népdalfeldolgozásokban, többek között Bárdos Lajos *Karácsonyi bölcsődal* című alkotásában is.¹¹

2. A 17–18. századi Mária-altatók (szövegek, források)

⁶ ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47.

⁷ Sík Sándor az első himnuszsköltészeti alkotások alapvető témáiként említi ezeket a teológiai tényeket, de a Mária-altatók vonatkozásában is relevánsak. *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszsköltészet remekei*, ford. Sík Sándor, Kairosz, 1997, 8.

⁸ A bekezdéshez felhasznált szakirodalom: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2001², 35–37 (*Álom*); *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 46–51; *Himnuszok könyve*, i. m., 7; ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47; Uő, *Archaikus...*, i. m., 720–748; *Magyar néprajzi lexikon*, i. m., I, 267–268 (*Betlehemes*); III, 628–629 (*Misztériumjáték*).

⁹ BÁRDOS Lajos, *Magyar karácsonyi dalok a XVIII. századból* = B. L., *Harminc írás a zene elméletének és gyakorlatának különböző kérdéseiről 1929–1969*, Bp., Zeneműkiadó, 1969 (*Magyar Zenetudomány*, 13), 91, 94; VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1982, 10–11.

¹⁰ Pl. VOLLY, *Karácsonyi...*, i. m.; *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Bp., 1986; *Evangélikus énekeskönyv: a Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve*, Bp., Luther, 2006¹⁵; *Hozsanna! Teljes kottás népénekeskönyv*, szerk. BÁRDOS Lajos, WERNER Lajos, Bp., Szent István Társulat, 1999¹²; *A magyar népzene tára*, szerk. VARGYAS Lajos, II, Bp., Akadémiai, 1953; ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999³.

¹¹ BATTÁ András, *Bartók és Kodály pályája csúcán: Új zeneszerző-generáció jelentkezése az 1920-as években (Lajtha, Kósa, Veress, Farkas, Kadosa)* = *Magyarország a XX. században*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, III, Szekszárd, 1998, 510–515.

A 17–18. századi irodalmi hagyománynak meglehetősen csekély részét alkotják a Mária-altatódalok, csak elszórtan rejtőznek a kéziratok vagy nyomtatott egyházi énekek és imádságok között. Munkám során kísérletet tettem ezen bölcsődalok összegyűjtésére, elemzésére és a szövegváltozatok összevetésére.¹² Elsősorban a „tisztá” bölcsődalokat vizsgáltam, azaz azokat az énekeket, amelyek teljes egészében Mária altatóinak nevezhetőek. Néhány karácsonyi ének egy-két sor vagy versszak erejéig tartalmaz altató jellegű töredékeket, de ezeket külön nem vettem figyelembe, mivel lényegében ugyanazokat a motívumokat és jellemzőket tartalmazzák, mint a teljes Mária-bölcsődalok.¹³

Az eddigi vizsgálódásaim során talált 17–18. századi önálló (tehát nem szövegváltozat) Mária-altatók száma tizennégy. Ezek a következők:¹⁴

„Aludj, aludj, én gyermekem...”

- *Jászfényszaru ék.*, 7a.

„Aludj fiam, így énekel anyja ő szülöttének...”

- *Cantus Catholici* 1651, 257–258; 1675, 43–44; 1738, 34–36; 1792, 34–36.
- *Kájoni Cancionale* 1676, 76–77; 1719, 47–48.
- *Écsi ék.*, 172–173.
- *Paksi Márton György-ék.*, 64–65.¹⁵

„Aludj ó magzatom...”

- *Csíkcsobotfalvi kézirat*, 30–31.
- *Cantus Catholici* 1703, 55–56; 1738, 48–49; 1792, 48–49.
- *Kájoni Cancionale* 1676, 59–60; 1719, 68.
- *Vépi ék.*, 71–72.
- *Deák-Szentes-k.*, 25–26. (dallamtöredék)

„A szép Szűz Mária szent fiának...”

- *Császár Ferenc-ék.*, 78–79.

¹² A kéziratok énekeskönyvek Mária-altatóit Stoll Béla bibliográfiájának, továbbá Holl Béla jegyzeteinek segítségével találtam: STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002²; HOLL Béla *hagyatéka*, Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, IV.229, Saját kéziratok, 55–58. tétel. A 17–18. századi nyomtatott katolikus énekeskönyveket végignéztem.

¹³ Példaképpen említhető a „Szűz MARIA ez világra nekünk szent Fiát hozá” kezdetű ének, amelynek első versszaka tartalmaz altatódal jellegű sorokat. *Régi magyar költők tára XVII. század*, 7, szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (a továbbiakban: *RMKT XVII/7*), 221. sz.

¹⁴ Az énekek kezdősorát mai helyesírás szerint közlöm. Az énekeskönyvek pontos bibliográfiai adatai az irodalomjegyzékben szerepelnek.

¹⁵ Stoll Béla bibliográfiáját követve *Paksi Márton György-énekeskönyvként* említem, bár a kézitről készült mikrofilmen (MTAK A 2669/I.) *Paksy György Márton énekeskönyvként* szerepel.

- Bozóky Mihály énekgyűjteménye, 33–34.
- Bozóki Mihály, *Katólikus Kar-béli Kótás Énekes Könyv*, 136.

„Az anyja mellette danol gyermekének...”

- Jászfényszarui ék., 11a–11b.

„Hogy kedves álmod...”

- Náray György, *Lyra coelestis*, 157–158.¹⁶
- Vépi ék., 49–50.
- Császár Ferenc-ék., 105.

„Így énekel a Szűz Anya...”

- Vépi ék., 72–73.
- Császár Ferenc-ék., 97–98.

„Midőn a Szűz bepólyázta...”

- Jászfényszarui ék., 5a.

„Midőn a Szűz magzatját...”

- *Cantus Catholici* 1651, 257; 1675, 43; 1738, 32–33; 1792, 32–33.
- Kájoni *Cancionale* 1676, 75; 1719, 45.
- Écsi-ék., 171.
- Vépi ék., 70–71.
- Maracskó Anzelm-ék., 119.
- Jó illatú rózsás kert, 75.
- Bozóki Mihály, *Katólikus Kar-béli Kótás Énekes Könyv*, 132.
- Szentmihályi Mihály, *Egyházi énekes könyv*, 99–100.
- Herchl Antal-ék., 235.

„Miket mivelsz, ó nagy Isten...”

- Náray György, *Lyra coelestis*, 32–35.

„Ó kincsem, gyermekem...”

- Császár Ferenc-ék., 96.

„Örül a Szűz...”

- Bozóky Mihály énekgyűjteménye, 37.

¹⁶ Ez a bölcsődal olyan egyediséget mutat szóhasználatában, fordulataiban, ami miatt külön, egyedi énekként kezelem, de kezdősora alapján szövegváltozatként itt közlöm, a függelékben jelezve az eltéréseket.

„Szent Szűz Jézuskának, énekel fiának...”

- *Cantus Catholici* 1674, 81–82.
- *Vépi ék.*, 79.

Bizonyos altatók meglehetősen gyakran fordulnak elő a különféle énekeskönyvekben, mások egyedüli alkotások. A „*Midőn a Szűz Magzatját...*” kezdetű bölcsődal nevezhető talán a legismertebbnek, ez fordul elő a legtöbbször a különböző énekeskönyvekben, sőt, még a *Jó illatú rózsás kert...* című, először 1713-ban, majd még sokszor megjelent imádságos könyvben is helyet kapott.¹⁷ Nyilvánvalóan ez nem az összes szöveg, további, lappangó énekeskönyvek is rejthetnek bölcsődalokat, például *Zemlény János énekeskönyve* (1668), amelynek 49b. oldalán az „*Aludj Fiam, így énekel Anyja ő szülöttének...*” kezdetű altatódal szerepel a kezdősorutató szerint.¹⁸

Egyes énekeskönyvek, elsősorban a *Cantus Catholici* és a *Kájonai Cancionalé* kiadásai a bölcsődalok magyar szövege mellett feltüntetik a latin eredetét is. Előfordul az is, hogy csak a latin altatót közlik.¹⁹ A bölcsődalok kottája ritkán szerepel, de például a *Paksi Márton György-énekeskönyv* közli az „*Aludj fiam, így énekel Anyja ő szülöttének...*” háromszólamú dallamát, a *Deák-Szentes-kézirat* pedig az ének első versszakát tartalmazza kottával.

A vizsgált Mária-altatók szövegváltozataiban olykor tartalmi különbségek jelentkeznek, kimaradnak vagy bekerülnek szavak, szinonimákkal helyettesítenek kifejezéseket, pl. magzatom-fiacskám, gyógyító-nyugosztó, szülöttinek-kisfiának stb. Néha egyes énekeskönyvek kevesebb versszakot közölnek, vagy egyszerűen csak felcserélik a szakaszokat. A „*Hogy kedves álmod...*” kezdetű ének változatai közt található a legtöbb eltérés. (A helyesírási, központosítási különbségeket nem vettem figyelembe, mivel irodalmi szempontból nem relevánsak.)

Az egyes énekek szövegváltozatai az eltérések jelölésével a függelékben olvashatók.

¹⁷ *Jó illatú rózsás kert*, Nagyszombat, 1748; a műről részletesen: BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 23–32.

¹⁸ STOLL, i. m., 88. sz.; DOMOKOS Pál Péter, *Zemlény János kéziratos énekeskönyve (XVII. század)*, ErdMúz, 1939, 355–364.

¹⁹ Mivel a latin szövegek részletes elemzésére nem terjed ki a dolgozat, nem szerepelnek a függelékben sem.

III. Formai felépítés és eszközkészlet

A Mária-altatók felépítését a beszédhelyzet, a megszólító és megszólított viszonya, valamint az idősíkváltások szempontjából vizsgálom. Grammatikájuk és hangzásviláguk személyességet, emberközeliséget közvetít, amelyet széles skálájú nyelvi és irodalmi eszközkészlet tarkít. A bölcsődalok formai felépítése teremti meg azt a szerkezeti vázat, amelyre az ezt követő fejezetben kifejtett tartalmi összetettség és szimbólumvilág támaszkodik.

1. Beszédhelyzet, szerkezet, felépítés

A Mária-altatók a beszédhelyzet szempontjából két fő csoportra oszthatók: a belső (egyes szám első személyű) és külső (egyes szám harmadik személyű) narráció alapján. Bár felépítésben ez némi eltérést kölcsönöz a bölcsődaloknak, Mária személye közvetetten vagy közvetlenül mindig jelen van.

A leggyakoribb szerkesztésmódot a külső narrátor fokozatos közeledése jellemzi, mintegy meghatározva az altató célját, amellyel bevezeti Mária szavait: „Midőn a’ Szüz Magzattyát, Jászolyban siró fiát, / El akarja alutni, így énekel ő néki”(RMKT XVII/7, 219. sz.)²⁰ vagy: „Hogy kedves álmat szerezne, szentséges kis fiának sz: Szüz eképpen énekel szép kis ded Jesuskának”(Császár Ferenc-ék., 105.). Az altatók többsége hasonló kezdettel indít. Egyes esetekben a narrátor a személyes monológot megtörve értelmezőként szólal meg: „Alugy fiam, így énekel Anyja ő szülöttének”. (RMKT XVII/7, 220. sz.)

Ettől eltérően Náray György énekeskönyvének egyik bölcsődala egy hosszabb hitigazsággal indít, utalva a bűnös világ megváltására, ami párhuzamba állítható a látomásos irodalom misztikus tartalmú leíró képeivel:²¹ „Miket mivelsz ó nagy Isten csodának méltán tessék: hogy a’ bűnös üdvözüllyön és felmagasztaltassék.” (N., 34.) Ezután eleveníti fel a karácsonyi képet: „A’ szep eget, elhagyod a’ szép eget, ’s helliben, jösz a’ Szüznek mehiben, lennél ember képiben.” (N., 34.) Majd, mintegy közelebb lépve az istállóhoz és a jászolhoz, az olvasó tekintetét a Kisded felé irányítja: „Emberré löttél, születettél, helyheztettél,

²⁰ Helytakarékosági okokból az idézetek után zárójelben, rövidítve adom meg a forrásokat. Az RMKT-ban is szereplő szövegeket onnan idézem: RMKT XVII/7; Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Szövegek, szerk. STOLL Béla, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992 (a továbbiakban: RMKT XVII/15/A). (További szöveg- és dallamkiadások: „...édes Hazámnak..., i. m.; PAPP Géza, A XVII. század énekelt dallamai, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2); ERDÉLYI Zsuzsanna, Kisded-ünnep, ÚÍ, 1979/12, 33–46.) A további idézett forrásokat az első említést követően kezdőbetűjünkkel jelölöm. A kézirat szövegeket betűhűen közlöm.

²¹ ERDÉLYI Zsuzsanna, A látomásformulák szerepe az archaikus népi imádságokban = Ekszázis, álmok, látomás: Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 1998 (Tanulmányok a Transzcendensről, 1), 425.

nyomorúlt kis jászolbán, istállóban, istállóban 's nyomorult kis jászolban.” (N., 35). Csak ezek után szólal meg Mária.

Vannak olyan bölcsődalok is, amelyek mintegy „in medias res” indítanak, azonnal Mária szól gyermekéhez.²² Ez a szerkesztésmód az elemzett szövegek közül csak kettőre jellemző: az „*Alugy, ó magzatom...*” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.) és az „*Ó kincsem, gyermekem...*” (Cs., 96.) kezdetű ének sorolható ide.

A megszólító és megszólított viszonyát vizsgálva leggyakrabban egyoldalú párbeszédet találunk, amelyekben Mária nem egyszer önmagát is megemlíti: „Szüz Anyádnok ez énekét, / vegyed kedvesen beszídit” (Vépi ék., 73.) vagy „Im én-is melletted, Virrasztok s' feletted” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.). A *Jászfényszaru énekeskönyv* „*Midőn a Szűz bepólyázta...*” kezdetű bölcsődala az egyedüli, amelyben a megszólított Kisded válaszol, drámai dialógusában a népi betlehemes játékok hangulatát idézve:²³ „Nem alhatok edes anyám jaj jaj jaj / mert aradat en szivembe baj baj baj / Mi bajod ha oh gyönyörű Jézusom, Jézusom / mond meg nekem te anyádnak. Krisztusom” (J., 5a.). Egy másik esetben a Szűzanya a jászol körül összegyűltekhöz is szól: „Már el-jöt az álom, Enektől meg-válom. / Van aluvó felben; Legyünk csendességben.” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.)

A Mária-altatók jelentős mozzanata a hívő közösség bevonása Mária és Jézus személyes kapcsolatába, miáltal résztvevőivé válnak a betlehemi jászolnál való hódolat eseményének, amelynek része a karácsony lényegének közös ünneplése: „Ezerszer néked éneket mondgyunk, töményteni ezerszer.” (RMKT XVII/7, 220. sz.) A „*Midőn a Szűz Magzatját...*” záró versszakában Mária már a látogató pásztorok hangján, többes szám harmadik személyű ígét használva szólal meg, a külső világot, a hívő közösséget is bevonva: „Mihelyt kedved meg-értik, ottan egygyütt rá kezdik, / Oh alugy JESVS, alugy.” (RMKT XVII/7, 219. sz.) Sőt, bizonyos esetekben a külső narrátor hangja is változik, ahogy a hívekhez szól: „Szénán kel nyugodnod, Jesusom s' alunnod: Hogy szivünk lágyúllyon, Jesust látván súllyon.” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.)

A bölcsődalokat általánosan jellemzik Mária személyes, nyugtatgató, altató szavai, ahogy az ismétlésben, refrénként megjelenik az „alugy, alugy”. Ugyanakkor, mivel a Mária-bölcsődalokban a hívő ember Mária hangján szólalhat meg, egyfajta beszédhelyzetváltás is bekövetkezik, összeolvastva a hívő lélek és a Szent Szűz gondolatait, érzelmvilágát,

²² A beszélő helyzetéből fakadóan is akadnak kivételek. Példaképp említhető az „*Ó Jézus, szűzen született szép rózsaszál...*” kezdetű karácsonyi ének (RMKT XVII/15/A, 120. sz.), ahol Mária helyett a hívő ember szólal meg, de csak motívumaiban sugall bölcsődal jelleget, közvetetten nem jelenik meg az altatás.

²³ *Magyar néprajzi lexikon*, i. m., I, 267–268.

lehetővé téve az imádság elmélyülését: „Edes szép rósácskám, Kedves violácskám: / Jesus szemem fenyé, Bölcsesség örvénye.” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.)

Bár összességében jelen időben szólnak az altatók, az idősíkváltások is jelentőséggel bírnak: a múltra való visszatekintések és a jövőre való előreutalások. A múltbeli események elsősorban Krisztus származásával és születésével kapcsolatosak, több bölcsődalban is megtalálható az Áron vesszeje, Ádám fiai kifejezés, az angyali üdvözlés és a szállás keresése is. A jövőképek pedig vagy közeljövőként a pásztorok és a három királyok látogatásáig nyúlnak; vagy távoli jövőként a kereszthalálra, Mária fájdalmára és a megváltásra való utalásokban nyilvánulnak meg.

A Mária-altatódalok fiktív altatók, hiszen Mária esetleges dalait gyermekének nem jegyezte fel senki, a *Biblia* sem említi őket, két evangéliumi kép viszont nem egy karácsonyi versszak ihletője: Mária és a kis Jézus a napkeleti bölcsek hódolatakor (Mt 2, 11b)²⁴ és a születéstörténetben (Lk 2, 7b).²⁵ Külön érdekesség még a motívumok egybecsengése például a fény-árnyék vonatkozásban, amely mindkét evangélista gyermekségtörténetében megjelenik, sőt, Lukács esetében tudatos összefűzések is felfedezhetőek Jézus eljövendő passiójával.²⁶ Így lényegében a bölcsődalok fiktív eredetisége a nép megérteni vágyását fejezi ki Krisztus, a megváltó világrajövele és a Szűzanya szerepe körül, amellyel a látomásos irodalomban is előkerülő, a lélekben végbemenő „benső látás” elérésére törekcszenek.²⁷

2. Nyelvi és irodalmi eszközök

A Mária-altatók hangvételére jellemző a közvetlenség, egy bensőséges viszony tükrözése. A legtöbb esetben, még ha külső narrátor is vezeti az olvasói tekintetet, a belső monológ egyszerű, nyugodt, letisztult, amit a versek grammatikai felépítése teremt meg. Ezt a célt szolgálják a körülbelül egyenletesen azonos hosszúságú, könnyed mondatok is: „Alugy en első szülöttem, / szép kis Jesus én életem, / alugy el en nagy vigs kedvem” (V., 72.) vagy „Nem tudom mit mongyak örömben hogy téged láthatlak ez életben” (Cs., 78–79.). Az ismétlődő, altatgató kifejezések monotonitása, mint a „Gyöngy virágóm” (V., 72.) visszatérése, vagy az „alugy” és „amen” négyszeres (RMKT XVII/15/A, 129. sz.), a „Tiéd” és „Alugy” (N., 35.) egymás után hatszori ismétlése, valamint a refrénként visszacsengő sorok: „örömet ingatlak szivemből óhajtlak alugy alugy.” (Cs., 78.) a ringatást imitálják.

²⁴ Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Bp., Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002. (A dolgozat bibliai idézetei mind e kiadásból valók.)

²⁵ VOLLY, Karácsonyi..., i. m., 9.

²⁶ BARSZ Balázs, „És az Ige testté lön”: Elmélkedések a Karácsony misztériumáról, Kecskemét, 2013, 22, 24.

²⁷ ERDÉLYI, A látomásformulák..., i. m., 424.

Az ismétléseket és a monológokat többnyire egyoldalú kérdések szakíthatják meg: „Mit kérsz? hozok, mond-meg s’ adok” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.), illetve „Akarsz más éneklőket? Majd hívok juh örzőket” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.), amelyek a gondoskodást közvetítik. A felkiáltó mondatok a tiszteletet, ámulatot és hódolatot juttatják kifejezésre: „Oh nap-fény! oh élet! oh édes JESVS!” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.)

A szintaktikai megoldások mellett a bölcsődalok ringató dinamikáját eredményezi a hangzás is, például az alliterációkon keresztül: „Alugy ajándékot adok” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.) vagy „Szent szined szemlélvén” (*RMKT XVII/7*, 129. sz.). Nyugalmat sugárzó mássalhangzók az „l”, „m” és duplázásaik, mint „illat”, „liliómmal”, „balsámmal” (V., 49.), de lágy hangzású az „a” és „gy-ty” hangpárok ismétlése is: „alugy, Attya kiáltya” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.). A „h” hangok a halkságot, nyugalmat, csöndességet reprezentálják: „óhajtak” (Cs., 78.), de a felkiáltó, sóhajt imitáló „oh” kezdések is erre adnak példát, mint „Oh szép gyöngé kis olai fam” (V., 72–73.), vagy a fentebb már említett „Oh nap-fény [...] oh édes JESVS!” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.) A hosszú és rövid magánhangzópárok gyakran ritmusosan váltakoznak: szépség-ékesség, édes-élet, két-fény-szép-ének-néked. A birtokos személyjelek rendszeresen összezengnek a szeretetteli becézések végén: galambom, violám, szívem. Ezt fokozzák a további, három-négy szótagból felépülő becézések is, mint „méhecske”, „gyermekecske”, „kisededecske”, vagy „hajnalocskám”, „alakocskám”, „bimbócscám”, „hárfácskám”, „virágocskám” stb.

Bár teljesen letisztult rímekkel nem lehet találkozni, a refrének visszatérő szerepében és a sorvégi hangzók összecsengésében már megtalálni az efféle törekvést. Például az „*Aludj ó fiacskám...*” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) a/a/b/c/c/b sorai, ahol a „b” mindig az „alugy, alugy” refrén, vagy a „*Hogy kedves álmod...*” (V., 49.) egyszerű a/a/b/b rímpárjai.

Bár az énekeskönyvekben található latin altatókat részletesen nem vizsgálom, a magyar és latin eredetű bölcsődalok hangzásbeli összevetésére érdemes röviden kitérni, mivel „a magyar költészet formailag és metrumaiban a latin középkor tanítványa”.²⁸ Szemantikai és szintaktikai hasonlóság jellemzi a különböző nyelvű szövegváltozatokat, bár a magyar fordítás sok esetben szabadabban, színesebb jelzős szerkezetekkel és szóhasználatokkal fogalmaz. Tartalmában a latin is hasonló képeket mutat, például „*vita meae vitae*”: életem élete, „*o nate plene melle*”: mézzel született, „*dabo favum melleum*”: lépes mézet adok, de

²⁸ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4), 46.

megjelenik a rózsa, jácint, viola, a pásztorok képe, az ajándékozás stb. is.²⁹ A latin szövegben is előfordulnak a lágy hangzók („Millies tibi laudes canamus, mille, mille, millies.” vagy „mi mellite”³⁰), de más vonatkozásban, mint a magyar „aludj, aludj” esetében. Az ennek megfelelő latin „dormi, dormi” elsősorban hangutánzó szónak tekinthető, ahogy az alvó szuszogását, durmolását felidézi. A latinban is ugyanúgy előfordul a kicsinyítő képző, mint például a „puelle”: fiacskám, „rosule”: rózsácskám, „ocelli”: szemecske vagy „sommule beate”: boldog álmocska. Mind a latin, mind a magyar szöveg esetében találni példát az egy-egy hanggal, szótaggal való játékokra, mint például a latin „a a a”, „e e e” magánhangzók, a „pio pio” egyszótagú szavak (N., 32–33.) vagy a magyar „tsuj tusj”, „baj baj”, „aj aj aj”, „jaj jaj jaj” ismételtetése. (J., 5a.)

A Mária-bölcshódalok széles skálájú irodalmi eszközkészletéhez tartoznak a korábban már említett ismétlések és fokozások, amelyek elsősorban a becézések részeként jelennek meg, például jelzőbokrokkal díszített metaforákban: „O én kedves mézem, igaz, vig, jo kedvem” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.) vagy „alugy két szemem-fénye. / Füleimnek szépen zengő vigaságos éneke.” (RMKT XVII/7, 220. sz.) A figura etymologicák alkalmazásában is fokozás figyelhető meg, például a „Viragok virága” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.) kifejezésben, amely már az *Ómagyar Mária-siralom*³¹ sorai közt is fellelhető, vagy a „szévem széve” (V., 49–50.) megfogalmazásban.

Az ellentétek használata főként a Kisded gyöngesége és a világ hideg durvasága, a szegénység-gazdagság, isteni-emberi, tiszta-bűnös, fény-árnyék témakörökben jelenik meg: „Emberré löttél, születettél, helyezettél, nyomorúlt kis jászolbán”. (N., 33.) Egy másik énekben Mária így énekel magáról: „Nem királne az te daikad, / szőlglalodbul vagyok anyád” (V., 72–73.), a mennyei királyságot és a szegényes körülményeket szembeállítva.

Az évszázadok alatt kifejlődött, a középkortól kezdődően alakuló és formálódó mondatszerkezetek, szóképek és hangzók a 17–18. századra a népies nyelvezetben leegyszerűsödtek, letisztultak, s ennek köszönhetően a Mária-altatók hangvétele közvetlenné és személyessé vált. A látszólag egyszerű szövegek azonban a bölcshódalok szimbólumgazdagságának köszönhetően mélyebb jelentést hordoznak.

²⁹ A latin változatok forrása: RMKT XVII/7; *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Jegyzetek*, szerk. HOLL Béla, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992. (A latin szövegek értelmezésében Feller Katalin segített.)

³⁰ RMKT XVII/7, 219–220. sz. jegyzet.

³¹ Az *Ómagyar Mária-siralom*ban a figura etymologica „virágnak virága”-ként jelenik meg, de az altató és a siralom esetében is a latin „flos florum”-ból eredeztethető. *Ómagyar Mária-siralom = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor 1000–1530*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 320–326.

IV. Tartalmi összetettség: a Mária-altatók motívumrendszere és szimbólumvilága

A régi magyarországi irodalom Mária-altatóiból „századok hangja csendül föl, sokféle ember, sokféle kifejezési formája, költői hagyománya villan elő.”³² Legkorábbi rétegei a *Bibliára* és az első századok teológiai-dogmatikai háttérére támaszkodó ókeresztény gyökerekig nyúlnak vissza. A Mária-altatók témájukat, helyüket, illetve a közösséget és egyént megszólító hangjukat az ókeresztény himnuszköltészetből merítik. Érzelmi színezettséget elsőként a középkorban nyernek, magukon hordozva a korszakban kialakuló Mária-kultusz alapvető hitigazságait, a kolostori irodalmat, a himnuszköltészetet és a főként ferences, később ignáci lelkiségben megjelenő miszticizmust. A reneszánszt lüktető tagolásukban, stilizált jelzőikben és díszes virágjegyeikben idézik. A túldíszítettségben, színes jelzőszerkezetekben, érzelmi megmozgatásban a barokk stílus, a mégis könnyed, letisztult játékoságban pedig a rokokó vonásai érzékelhetőek. Ugyanakkor, gyökereikből fakadóan a népies költészet jegyeit is magukban hordozzák: a leegyszerűsödött alakzatokban, a valós látásmódban, a néhai tömörségben és természetközelségben. A Mária-altatók lényegében imitálva összegyűjtik a vallásos és világi irodalmi hagyományt. És bár egymásra rétegződött korszak-, stílus- és műfajbeli találkozásról van szó, képeik mégsem válnak elcsépeletté vagy unalmassá, hiszen a kontextus és a korszakbeli egymásra hatások következtében egészen új hangot kapnak.³³

1. Kontextus a Mária-altatók vonatkozásában

A Mária-altatók szövegkörnyezetét erőteljesen meghatározzák a karácsonyi ünnepkör toposzai, amelyek közé a felbukkanó idő- és helymeghatározások is sorolhatóak. A legkonkrétabb példa talán, amikor a Szűzanya a „ma” időhatározó szóval, közvetlenül utalva Krisztus születésének a keresztény hagyományban fenntartott időpontjára, ekképpen szól: „Oh méhemből ma adátott szép hátyúcskam” (V., 49–50.). Az időmeghatározás mellett máshol helyszíni pontosítással is lehet találkozni: „szent fiát elnyugoszsza, / bötlehemben kit

³² ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47.

³³ Uo.; FARMATI Anna, „...a'ki e'napokban (...) elméjével Betlehembe mégyen”: A 17. századi karácsonyi énekek motívumrétegei és ezek funkciója = *Mindennemű dolgok változása: Hagyományok, források, távlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság, 2004, 97, 99–101; Uő, *Devóció, hitvallás, poézis – karácsonyi énekeink értékszerkezete*, Korunk, 2006/12, 45; *Himnuszok könyve*, i. m., 5; TÖMÖSVÁRI Emese, *A Balassi-frazeológia és -toposzkészlet középkori előzményeihez* = *Balassi Bálint költészete európai tükrében*, szerk. MAJROSSY Imre Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 4), 124, 127; HORVÁTH Sándor, *Imák a Hisa Zlata imakönyvben* = *Régi magyar imakönyvek...*, i. m., 140; *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, IX, 2004, 245 (*Misztika*); 249–251 (*Misztikus teológia*).

szülz vála.” (V., 72.) vagy „Téged szoval aldlak, Betlehemben imadlak” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.). De itt említhető még a „Nazaret” vagy „libanus” helymeghatározás is (V., 49–50.).

A természeti és tárgyi világ jellemzését szolgáló leírások között gyakori a bölcsőül szolgáló kemény jászol, amelyet a Szent Szűz szalmával vagy virágszirmokkal tesz puhábbá: „Széna kel nyugodnod” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.), az „Agyocskádon istáloban, megvettem az jászolban” (V., 72–73.). Érdekes, hogy az „Alugy ó magzatom...” „kemény széna”-ként, a „Midőn a Szűz magzatját...” „lágy széna”-ként említi a jászolba helyezett szalmát. „Bé hintem virággal a’ széna s- rósával, / Liliommal szinlem, a’ Jesust szépitem.” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.) – mondja Mária, akinek anyai szeretetéből fakadó gesztusa a katolikus egyház Úrnap körmenetén gyakori virágsziromszórással is párhuzamba állítható. A virágok mellett Mária a mirha illatával is ékesíti gyermekét, amely a később ellátogató háromkirályok egyik ajándéka is, Krisztus emberi mivoltát reprezentálja.³⁴

A betlehemi szegényes körülmények kifejezésére a bölcsődalokban többféle utalás is található: „Eökö szamar téged ismir, lehelise te read fer, hogy, ne bancson az hideg dér” (V., 72–73.), illetve: „nincs it kárpitos pálotád [...] / sem superlatos nyoszolád” (V., 72.). Nehezen értelmezhető a szegénység motívuma, ha figyelmen kívül marad a megváltó isteni cél: „Agyat nem találtál, Noha Király vóltál: / Mert ily állapottal, Nékünk jót akartál.” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.) Az Istenfiú szegény jászolba helyezését a törődés és az alázat kifejezésével lehet talán megmagyarázni: „Noha nem vagy lágyban, Puha selyem ágyban: / Így inkább magadhoz, Törödöt szivet vonsz.” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.)

A jelenlévő angyalok (ez elsősorban a ferences misztika vonása³⁵), az eljövendő pásztorok és a szent három király látogatásának említése is a karácsonyi eseményekre utal. Külön érdekesség, hogy József nem kap lényegi szerepet a bölcsődalokban. Közvetlenül egyedül a *Jászfényszaru énekeskönyv* két bölcsődalában van jelen: „Jósef atyád nyoszolyádat most faragja, / öszve rakja nyugodj abba fektetlek.” (J., 7a.) és „Jósef atyád forgatskakat szedeget” (J., 5a.). Az „Alugy fiam, alugy, Attya kiáltya kisedének” (RMKT XVII/ 7, 220. sz.) sorok Józsefre, de akár a mennyei Atyára is utalhatnak.

Mária anyai gondoskodása fejeződik ki a tej és a méz kínálgatásában: „Alugy adok maid kisedem lépes mizett, / gyöngé tejjel eligyitek neked étkett” (V., 49.). A kép szimbolikus, hiszen egy újszülöttnél nincs szüksége lépesmézre és tejjel kevert egyéb étkekre. A tej és a méz párosítása az emberi és isteni természetnek Jézusban való egyesülését, egységét

³⁴ *Szimbólumtár*, i. m., 198–199 (Háromkirályok).

³⁵ FARMATI Anna, „Szerzetedet el-hagyod, ha égni, és Szerafin lenni nem akarsz” = *Misztika a 16–18. századi...*, i. m., 111.

jelképezi. A kép már az *Ószövetség*ben is fellelhető, amikor Isten ígéretet tesz Mózesnek, hogy népét kivezeti Egyiptomból egy „tejjel és mézzel folyó földre” (Kiv 3, 17), így a bőségre, teljességre is utal. A tej önmagában a messiási boldogság jelképe, az igaz tanítás szimbóluma, a méz pedig isteni jelkép, Jézus-szimbólum, miközben mindkettő értékes táplálék. A tej és a méz motívuma a latin egyházi himnusz-költészetben, a középkori, reneszánsz istenes és szerelmes költészetben is jelen van.³⁶

Mária gondoskodása a kiszolgáltatott kisdéd fölötti óvó virrasztásában is megjelenik: „Im én-is melletted, Virrasztok s’ feletted” (*RMKT XVII/7*, 129. sz.). Nyugodt álmát is óvja: „Van aluvó felben; Legyünk csendességben.” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.); „Nem engedem hogy álmodból téged fel-ébresszenek.” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.) A „Jesusnak szent álma, Szivek nyugodalma, / Munkálkodván nyugszik, vigyázván aluszik.” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.) sorok a kisdéd Jézus álmának szentségéről biztosítanak, utalva Krisztus megváltó feladatára is.³⁷

2. A Kisdéd megszólításaiban rejlő többletjelentések

A bölcsődalok gazdagok a kis Jézus megszólításaiban, változatos becézéseiben. Ezek a természeti képek, virág- és hangszermotívumok nem egy esetben mélyebb utalásokat, biblikus motívumokat tartalmaznak, utalva Jézus eljövendő szenvedésére, megváltó feladatára, isteni mivoltára.

A megszólítások többsége tematikus csokorba gyűjthető. Egyértelműen a megváltásra utalnak az „Egek dicsősége, Bűnösök mentsége: [...] Néped reménysege”, az „Idvösség szerzője” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.), a „bűnös váltsága” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) vagy a „világ díja” (N., 157.) kifejezések. Az isteni mivoltot és a teremtető Istent sugallják a „Meny, föld alkotója, csillagoknak ura” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) és a „Bölcsesség örvénye” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.) megszólítások. De a legtisztábban a „*Midőn a Szűz Magzatját...*” kezdősorú bölcsődal foglalja magába Krisztus Isten és ember voltát: „Oh Atyának öröme, oh Anyának szerelme! / Oh Anyád Attya alugy, oh Anyád Fia alugy.” Az „Adam fiait nyug(osz)to kis dedecske” (V., 49.) kifejezés az első ember, Ádám bűne miatt szenvedő emberiség megmentőjére utal Krisztusban. A „Szent Léleknek ajándéka” (V., 49–50.), illetve a „menyből cseppent édesseg” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.) pedig az angyali üdvözletre tesz utalást (Lk 1, 26–38).

³⁶ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., IX, 80–81 (*Méz*); XIII, 750 (*Tej*); 750–751 (*Tej és méz*).

³⁷ ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47.

A Kisdedet sok esetben virágnevekkel szólítja meg édesanyja, vagy csak egyszerűen „virágom”-nak, „virágocskám”-nak. Önmagában a „virág” megszólítás a Szűzanya tisztaságára, anyai szerepére is utalhat, illetve Krisztusra mint Mária gyermekére is, ahogy a „tellyes kedvem vigásságom viragocskam” (V., 49–50.) vagy a „Viragok virága” (RMKT XVII/15/A, 77. sz.) sorok is bizonyítják. A Mária-altatók virág- és madármotívumai magukban hordozzák a Balassi-féle szerelmi költészet toposzkészletét, amelyen az archaikus formák, a neolatin lírikusok és a 16. századra már vulgarizálódott misztikus teológia hatása is érzékelhető. Erre lehet példa a bölcsődalokban is előforduló, a „középkor három szent virágaként” emlegetett rózsza, liliom és viola, illetve a gyöngyvirág, amely az *Énekek éneke* Vőlegény-motívumának azonosításával vagy csak egyszerű szóalkotási módszerrel a „gyöngyöm-virágom” összevonásával nyeri el értelme teljességét.³⁸

A metaforikus megszólításokat a legtöbb esetben valamilyen kedveskedő jelző is díszíti, mint „Edes szép rósácskám” vagy „Kedves violácskám” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.). Érdekes párhuzamokat lehet felfedezni a bölcsődalok Krisztust megnevező virágmotívumai és Szűz Mária régi irodalmi ábrázolásai közt. A rózsza magában hordozza a szemérmesség, a szépség, az élet, a teljesség szimbólumát, ugyanakkor szerelem-jelkép is. A középkorban Szűz Máriát tüske nélküli rózsának tekintették, amely megőrizte eredeti, paradicsombeli ártatlan, tövis nélküli állapotát. Így a rózsza egyszerre a Kisded és a Szűzanya jelképe is.³⁹

A Szent Szűz nem egy bölcsődalban liliommal hinti a kis Jézus jászlát, amiben a tisztaság, az ártatlanság és a fény jelképe jelenik meg. Ez is releváns Mária-jelképként is: az egyenes szár Mária isteni elméjét, a függő levelek alázatosságát, a fehérség pedig a tisztaságát fejezi ki. A liliomok mellett „Tulipánokkal, s’ gyenge Narcissusokkal” (RMKT XVII/7, 220. sz.) is behinti Mária a szénát, de tulipánként, illetve liliomként sosem emlegeti gyermekét.⁴⁰ A tulipánt kehely formája miatt gyakran azonosítják a Krisztus vérével felfogó kehellyel, a virágzása után gyorsan lehulló szirmai miatt pedig az elmúlással, így az altatóban is már a kereszthalálra utal előre. Ugyanakkor, miközben a tulipán a nőiség és a szerelem jelképe is, a nárcisz már konkrétan Mária-attribútum és egyértelmű Krisztus-jelkép, a feltámadást sugallja a „Nazaretbeli narcisus” (V., 49–50.) megnevezésben. Így a két virág magába foglalja a megváltás beteljesedését, Krisztus halálára és feltámadására is utalva. A „Kedves violácskám” (RMKT XVII/15/A, 129. sz.) megszólításban is újabb Mária- és Krisztus-szimbólummal lehet

³⁸ TÖMÖSVÁRI, A *Balassi-frazeológia...*, i. m., 118–119, 123–125.

³⁹ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., XI, 730–733 (Rózsza); *Szimbólumtár*, i. m., 407–409 (Rózsza); ERDÉLYI, A *látomásformulák...*, i. m., 426.

⁴⁰ Kivétel lehet Náray „Hogy kedves álmat...” kezdetű altatója, de ott sem csak „liliomomnak”, hanem „Szüzességemnek liliom koronája”-ként emlegeti Mária a Kisdedet.

találkozni. Alázatosságot kifejező lila színe mellett a megváltó önfeláldozást, a szenvedést és a mennyei királyságot is kifejezi. Az élet-halál kettősségét a zöldellő rozmaring képe is magában hordozza, miközben az összetartozás, a hűség és főként a középkorban a szűzi tisztaság jelképe is.⁴¹

A „libanusban nevelkedett szegfű szálom” (V., 49–50.) megszólítás a Krisztus és Mária közti misztikus jegyesi kapcsolatra is utalhat. A szegfűt eredeti halvány rózsaszín színe miatt Krisztus testével, a megtestesüléssel hozzák kapcsolatba. A szeggel való összefüggés miatt passió-jelkép, előre utalva a szenvedéstörténetre. A szegfű mellett Mária „gyöngy virágom”-nak (V., 72–73.) is nevezi Kisdedét. A gyöngyvirág elsősorban Jézus, a világ születésének jelképe, ugyanakkor Mária szeplőtelenységét, szelíd jóságát és a Krisztus születése feletti örömét is kifejezi.⁴²

A „szép gyöngy kis ólajfa” (V., 72–73.) kifejezésben a „gyöngy” szócska a kis Jézus gyermekségéből fakadó törekenységére utal. Az olajfa a kereszténységben az örök élet fája, a terméséből nyert olaj a középkorban pedig Szűz Mária gyógyító jóságát fejezte ki. Az olajág ugyanakkor a béke egyetemes jelképe is a bibliai Noé-történet olajágot tartó galambja nyomán (Ter 8, 11). Krisztus mint Mária olajfája az, aki elhozza a világnak a békét. Ide sorolható még az élet teljességét, a jövő reménységét magában hordozó „bimbócska” megszólítás és a „szép zöld ág” is, ahol a zöld a reményt, a megújulást, a fiatalságot ábrázolja, színében is a meleg és hideg, égi és földi keveréke. Ezáltal Krisztus Isten és ember mivoltát is átvitt értelemben magában hordozhatja. Emellett az ág az utód jelképe is, a Jessze vesszeje utalást hordozza magában. A keresztény hagyományban ezzel a metaforával utalnak a Messiás születésére, amelyet Dávid király apjának házából vártak (Iz 11,1–10). Az olajfa mellett a „zöld Czedrus fám” (V., 72–73.) kifejezés is felbukkan. A cédrus elsősorban Krisztus jelképe a halhatatlanság és az előkelőség mellett, az *Ószövetség*ben már Ezekiel próféta is a Messiás és az eljövendő királyság szimbólumaként említi (Ez 17, 22–23). Fontos megjegyezni, hogy Krisztus keresztfája is cédrusfából készül majd el, és minden olajfa-, ciprus- vagy cédrus-utalásban rejtve megtalálható a megváltó szenvedését és kereszthalálát előre szimbolizáló kép.⁴³

A virágszimbolika közvetlen motívumai mellett magában rejti a színek jelentését is. A rózsza és szegfű esetében a piros a fájdalom, a szeretet, a vér képe, ismételten a kereszthalálra

⁴¹ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., IX, 615 (Nárcisz); XI, 730 (Rozmaring); XIV, 369–371 (Tulipán); *Szimbólumtár*, i. m., 223 (Ibolya); 255–256 (Kehely); 319–320 (Liliom).

⁴² *Szimbólumtár*, i. m., 438 (Szegfű); *Magyar katolikus lexikon*, i. m., IV, 341 (Gyöngyvirág).

⁴³ *Szimbólumtár*, i. m., 91 (Cédrus); 232–233 (Jessze fája); 362–363 (Olajfa); *Magyar katolikus lexikon*, i. m., VII, 842 (Libanoni cédrus).

előreutalva. A lilium és gyöngyvirág fehérsége, a rozmarin kékesfehérségéhez hasonlóan a tisztaság, szüziesség, büntelenség jelképe, miközben a kék a megfoghatatlanság, a végtelenség, a transzcendencia szimbóluma is, ami Mária esetében égi jegyességére, mennyei dicsőségére és könyörületességére is utal. Ahogy már fentebb is előkerült, a zöld a természet megújulásának, a növekvő életnek a kifejezője, a keresztnységben a halhatatlanság, a feltámadás, a Szentlélek és a remény színe. A viola lilája a bölcsődalok esetében az alázatosság mellett még az igazság és a várakozás kifejezője lehet, ugyanakkor fontos passió-szimbólum is, hiszen magába foglalja a bűnbánatot.⁴⁴

A megszólítások további természeti képei a madárelnevezések, mint „galambom”, „szévem risze gerlicsecske” (V., 49–50.), ami a keresztny ikonográfiában a Szentlélek képe, fehérsége a tisztaságra, gyöngédségre utal. A „szép háttúcskam”(V., 49–50.) megnevezésben a hattyú az élet madara, a Nap és a hajnal szimbolikájához kötődik, miközben a mártíromság jelképe is, így ismét Krisztus kereszthalálát sugallja. A fülemüle dalos madár, amely a régi magyar költészetben, többek között Zrínyi Miklósnál is előkerül, a keresztny hagyományban ártatlan isteni zenészként jelenik meg, így Máriával azonosítható a többi említett madárhoz hasonlóan. A galmab/gerle az angyali üdvözet ábrázolásának változataként alakult ki a barokk képzőművészetben, ahol Máriának mint a Szentlélek jegyesének jeggyűrűt nyújt, a hattyú pedig szeplőtlen fehérsége és kecsessége miatt utalhat a Szent Szüzre.⁴⁵

A madarak mellett „lelki édes nyájackám”-nak (N., 35.) is szólítja Mária Kisdedét. A nyáj a keresztny hívők közösségét, az egyházat szimbolizálja, miközben a Mária szívét betöltő teljességet is kifejezi. A nyáj kollektív képként magában rejti a bárány motívumát is, amely a nyugati keresztnységben az Isten Báranyaként a legkorábbi Krisztus-szimbólum, ismételten a megváltást és a kereszthalált sejtetve.⁴⁶

A Mária-altatók szövegekörnyezete nem egy esetben a méh-méz szimbólumkört járja körül, amint már többször szóba került. A röpködő, könnyű „kis méhecske” (V., 49.) a tavasz, az élet, a termékenység, halhatatlanság jelképe. Érdekes ellentét ugyanakkor, hogy egy esetben Mária önmagát nevezi méhnek: „Alugy, én pedig éneklek, mint méh körüléd zengek” (RMKT XVII/7, 220. sz.). A méz („mézbéli édes izem”; N., 35.) az édességet, a szeretetet, a finomságot ábrázolja, miközben a méhekhez hasonlóan a halhatatlanság, az újjászületés és az erő szimbóluma. Aranyló, sárga színe párhuzamba állítható a transzcendens világ mennyei

⁴⁴ *Szimbólumtár, i. m.*, 449–450 (Színek).

⁴⁵ *Szimbólumtár, i. m.*, 96 (Csalogány/fülemüle); 201–202 (Hattyú); 169–170 (Galamb/gerle); *Magyar katolikus lexikon, i. m.*, IV, 647 (Hattyú).

⁴⁶ *Szimbólumtár, i. m.*, 71–72 (Bárány/juh); 357 (Nyáj); *Magyar katolikus lexikon, i. m.*, I, 601–603 (Bárány); IX, 865 (Nyáj).

dicsőségével, gazdagságával. Ehhez kapcsolódhatnak a fényszimbolika különböző képei a „napom-fénye”, „nap-fény” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.), „két szemem-fénye” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.), illetve a „hainálocskám” (*V.*, 49.) megnevezésben. A középkori trubadúrköltéssel is párhuzamokat felmutató hajnal képe az új nap reménye, de egyben Mária attribútuma is, a fény az új kezdet, az élet és a feltámadás jelképe.⁴⁷ Ezek a képek, a keresztény fényszimbolika szoláris-asztrális eredetű jelképei, gyökereikben még a Karácsony ünnepének ősi, pogány eredetét is magukban hordozzák, amelyet a századok folyamán megőrizve Krisztussal azonosítottak. Így a nap-fény-hajnal-csillag metaforák egységesen Krisztust mint a Világ Világosságát (*Jn* 8, 12) jelképezik, aki megtöri a bűn sötétségét, így megmentve az emberiséget. A sötétség és a világosság viszonyának ábrázolása az álom-alvás-halál motívumkörbe is befoglalható, amelyben Krisztus fényessége nemcsak a látható, hanem a lelki és értelmi világosságot, az Istenre való nyitottságot is magában rejt. Mária szeme fényének nevezi Kisdedét, ami a teljes csodálaton felül még az Istenbe vetett helyes életszemléletet, az Igazság látását is tükrözi. Visszatérően erre épülnek a megváltásra utaló szimbólumok, és Krisztus világra jöttével az ördög országa megromlásának hirdetése: „vilag tüled vidamula, [...] Ördög orszago meg rómla” (*V.*, 72–73.).⁴⁸

A fény mellett a „kedves illat” (*V.*, 49–50.) talán a legelvontabb fogalom, amely impliciten a mindenféle virágok, balzsamok és mirha illatozásában is jelen van. A transzcendenshez, a lélekhez hasonlóan az illat sem látható, de érezhető a jelenléte. A gazdagság, nemesség kifejezője, ahogy ezt a keresztény hagyományban a keresztelésnél felhasznált krizma, illatos olaj is jelenti. A felfelé szálló illatos tömjénhez hasonlóan az isteni dicsőséget, a mennyek országával való kapcsolatot is kifejezi, amint a középkori legendákban a szenttéavatáskor az elhunyt testéből is szép illatot éreztek áradni.⁴⁹

A látást és szaglást kifejező érzékletes képek mellett a Szent Szűz hangszer- és dallammegnevezésekkel is dicséri Kisdedét a transzcendenssel való kapcsolat és a lélek kifejezőeszközeként, közvetítőjeként. A „hárfácskám”, „czimbalocska” (*V.*, 49–50.) megnevezésekben e két hangszer könnyed, lágy hangjaival Isten dicsőítését foglalja magába, miközben egyes himnuszok Máriát említik hárfaként, cimbalomként.⁵⁰

⁴⁷ A hajnal-motívum és Szűz Mária viszonyáról részletesen: DOMOKOS Pál Péter, *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás (A hajnal szóból lett lengyel legenda)*, Ethn, 1961, 246–261.

⁴⁸ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., III, 602–604 (*Fény*); VIII, 916–917 (*Méh*); IX, 80–81 (*Méz*); 578–583 (*Nap*); XV, 211–213 (*Világosság*); *Szimbólumtár*, i. m., 54 (*Arany (szín)*); 147–150 (*Fény/világosság és sötétség*); 342–343 (*Méz*); ERDÉLYI, *A látomásformulák...*, i. m., 412.

⁴⁹ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., V, 222 (*Illat*); VII, 505 (*Krizma*).

⁵⁰ *Szimbólumtár*, i. m., 194 (*Hárfa*).

Az anyai érzéseket kifejező becézések, kedvességek sokszor egyben Mária szüzességére is utalnak: „tisztaságom ékessége”, „szüzességem koronája”, „szüzességemnek mátkája”, „tisztességem”. Sajátos motívum a „tellyes italocskam”(V., 49–50.) avagy „lelkem pohara” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) megnevezések. Az ital esetében a kifejezés utalhat Krisztusnak az utolsó vacsorán elhangzott szavaira (Mt 26, 27b–28), de utalhat a két szín alatti áldozás örök életet adó misztériumára is (Jn 6, 54–55). A kehely vagy pohár Krisztusnak a szenvedését megelőző estén elhangzott imájával is párhuzamba állítható (Lk 22, 42), amelyből Mária is kivette részét, ahogy Simeon próféta is megjövendölte: „és a te lelkedet tör járja át” (Lk 2, 35a). Ezáltal a „lelkem pohara” Krisztussal azonosulva Mária fájdalmára is utalhat Fia eljövendő szenvedése láttán. Végeredményben a pohár, a kehely a hűség jelképe, a hit attribútuma, misztikus szimbolikája sugallja az utolsó vacsora, a krisztusi véráldozat, az oltáriszentség és az üdvözülés középkori szemléletét.⁵¹

A Szűzanya végtelen hódolatát és imádatát fejezi ki a „szévem széve” (V., 49–50.) figura etymologica, az „én mindenem”, „életem”, „lelkem élete” kifejezések. Krisztus megváltó királyként van jelen nemcsak a hívő ember, hanem Mária számára is, ahogy az „életem reménye”, „szívemnek Királya”, „én királyom” alázatos megszólítások is mutatják. Az „életem határa” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) kifejezés magában hordozza Krisztus isteni voltát, aki az alfa és az omega, a kezdet és a vég (Jel 1, 8), az élet és a halál ura, a mennybe nyíló kapu (Jn 10, 9a). Szűz Mária anyasága kerül középpontba az „édes magzatom”, „anyának szerelme” megszólalásokban. Ugyanakkor a „gyenge alakocskám” a kised Jézus gyermekségéből fakadó törekénységét, a „nagy vigh kedvem”, „szívem teljes öröme”, „igaz, víg jó-kedvem”, „szívem örömem” és ezekhez hasonló megszólítások pedig a Szűz Kisedében való boldogságát közvetítik.

A Mária-altatókra jellemző az élet-halál kettőssége. Általánosságban a bölcsőben ringó kisgyermek a fiatal életet, a lehetőségekkel teli jövőt szimbolizálja, miközben jelen van a gyöngeség, kiszolgáltatottság, a főként külső szemlélő számára a halálhoz hasonló álom-állapot. Mária Krisztushoz intézett altatói talán még fokozottabban magukban rejtik ezt a kettősséget, mint a népi ringatók, utalva Krisztus jövendő kereszthalálára: „Alugy alugy alakom, mig hadnak ez világon.” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.) Ez a sor a pillanatnyi nyugalmat fejezi ki, de előreutal egy erőszakos, kegyetlenebb történésre a „mig hadnak” kifejezéssel. Ez egyértelműen Krisztus kínszenvedését és halálát sugallja, miközben az „ez világon” szókapcsolat a mutató névmásával sejtetni vél egy másik, magasabbrendű, isteni világot és

⁵¹ ERDÉLYI, A látomásformulák..., i. m., 423; Szimbólumtár, i. m., 255–256 (Kehely); Magyar katolikus lexikon, i. m., VI, 439–441 (Kehely).

akaratot. Ez a két világ, az emberi és isteni, egyszerre jelenik meg Krisztusban, a bölcsődalok esetében a Kisdedben. Lényegében e kettősség miatt állíthatóak a Mária-altatók szoros kapcsolatba a Mária-síralmakkal, a ringató, ölben tartott helyzet és a szóhasználatbeli áthallások mellett.

A megszólítások sokszínűsége a teljességet közvetíti, ahogy szókincsükben szinte minden érzékszervre kiterjednek. A természet és állatvilág mindenféle szimbólumával, a színes virágok illat- és látványgazdagságával, a hangszerek és becézések lágyságával voltaképpen Isten valóságos hatalmasságának kifejezésére és érzékeltetésére irányulnak a hívó ember számára.

V. Költészet és imádság

A Mária-altatók egyfajta ambivalens kettősséget mutatnak: a megjelenő bensőséges magánynak zártságát, de az Isten és emberek felé való nyitottságot. Ez az egyben zárt és nyitott helyzet egyedül az imádságban képes megvalósulni, amelyben őszintén kifejeződik „az Istenfiú világra hozása fölötti alázat, öröm, hódolat, majd a szegénység, a méltatlan helyzet, az emberi értetlenség fölpanaszolása.”⁵² Így ezek az altatók méltán sorolhatóak a Mária-imádságok közé.

1. A Szent Szűz alakja a bölcsődal-irodalomban

A 17–18. századi Mária-altatókban megjelenő Mária-kultusz elsősorban a *Bibliára* támaszkodó egyházi hagyományon alapul, amely az évszázadok folyamán egyre személyesebbé, közvetlenebb hangvétellé válik. Ezekben az énekekben az altató műfajából fakadóan elsődlegesen az Istenanyaság motívuma kerül középpontba. Mária Kisdedével való törődése mellett a megszólításokban is felbukkan metaforikusan az anyaság a „szép zöld ágom”, „rozmaringrul vagy ágócskám” (V., 72–73.) képekben is. Amíg Krisztus ág-szimbóluma magában hordozza a származásra utaló Jessze ága képet, addig Mária a termő fával azonosítható. Mária a fa szerepében a földi és transzcendens világ közötti kapcsolatot fejezi ki, ahogy szíve alatt az Ige testté lett (Jn 1, 14).⁵³ Ugyanakkor édesanyaként az egyházra is utalhat Mária, a bölcsődalokban Mária személyével azonosulhat a hívő ember az egyház tagjaként.

A jegyes-szimbolika és az *Énekek éneke* gondolatisága, motívumrendszere erőteljesen jelen van a bölcsődalok esetében is, amit a becézések szerelmi énekköltészettel való áthallásai is alátámasztanak. Példa lehet a „szivemnek Királlya”, „Szüzessegemnek mátkája” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.), ahol az utóbbi a szüzség motívumát is hangsúlyozza, vagy a „Kötés mirrha az én szerelmesem, ő enyim ’s én is övé” (N., 35.) részlet. A Szent Szűz menyasszonyképe teszi teljessé a „Mennyei Királynéja” megnevezést, ami rejtve ugyan, de jelen van: „Alugy szivemnek Királlya, lelkemnek koronája” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.). Fontos, hogy Mária nem királynő önmagában, hanem kizárólag királyné, azaz a király mellé és hozzá tartozó nő, a jegyes, a női uralkodó, amely megnevezésben ismételten előkerül a jegyes-metaphora misztikája és az *Énekek Éneke* vonatkozásai.⁵⁴ Viszont a „Nem kiralne az te daikad, szolgálodbul vagyok anyád” (V., 72–73.) sorok az angyali üdvözet során elhangzott szavakat

⁵² ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 47.

⁵³ *Szimbólumtár*, i. m., 135–137 (Fa).

⁵⁴ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., V, 711 (Jegyesmisztika); 712–714 (Jegyesszimbolika).

és az Isten iránti alázatot, szolgálatot sugallják (Lk 1, 38b). De a jegyességben válik teljessé a tej és méz képe is, amely az *Énekek éneke* soraiban a vőlegény kedvességének leírását szolgálja (Én 4, 11; 5, 1).⁵⁵ Ehhez kapcsolható Máriának a fentebb már említett méh-hasonlata: „mint méh körüléd zengek” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.), amely az egyházatyáknál Mária szeplőtelenységét jelképezte, de magába foglalja a szorgalom, éberség, önfeláldozást motívumát, Mária buzgóságát is: „Buzgósággal vagyok veled” (V., 72.).

Mária „tellyes hold”-nak is nevezi magát (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.). A Hold, főként a telihold, a termékenység, a női princípium, a keresztény hagyományban pedig az egyház és Mária szimbóluma. A Hold általánosságban ezüstös, fehér fényű, amely színnel a tisztaságra utalva Mária szüziességét is magába foglalja. Mária alázatossága is átsugárzik ezen a hasonlaton: mivel a Hold a Nap fényének visszatükrözése, így Mária, aki Kisded Jézusára tekint, és nem egyszer napfényének is szólítja, valójában az isteni akarat beteljesítésével a szívében élő és karjában ringatott Krisztus fényét tükörként sugározza vissza, példát adva ezzel a helyes keresztény magatartásra a világban (Mt 5, 14a–16). Emellett a *Jelenések könyve* az égi asszonyt Holddal a lába alatt ábrázolja, ami a Szűzanya Isten megváltó tevékenységében való részvállalását fejezi ki (Jel 12, 1).⁵⁶

Lényegében Szűz Mária minden tulajdonsága Istenanyaságából fakadó boldogságában centralizálódik, amely a Boldogasszony megszólításban állandó jelzőjévé is vált.⁵⁷ Ez a *Magnificat*ban⁵⁸ megénekelte hálás öröm, a Kisdedében való ujjongás sugárzik a Mária-altatókból is.

2. A Mária-altatók mint imádságok Mária és Krisztus kapcsolatának tükrében

A Mária-altatókban fellelhető megszólítások Mária és Krisztus bensőséges kapcsolatának ábrázolásaként is kifejezőek. Elsősorban Mária a beszélő, az ő személyével azonosulva válnak imádsággá az altatók sorai. Mindezt alátámasztja, hogy szóhasználatukban, nyelvi regiszterükben párhuzamokat mutatnak egyéb műfajok kifejezés- és eszközkészletével, elsősorban a kor imádságirodalmával, de a vallásos elmélkedésekben is találni összecsengéseket.⁵⁹

⁵⁵ *Magyar katolikus lexikon*, i. m., VIII, 916–917 (*Méh*); IX, 80–81 (*Méz*); XIII, 2008, 750 (*Tej*).

⁵⁶ *Szimbólumtár*, i. m., 216–218 (*Hold*); *Magyar katolikus lexikon*, i. m., IV, 915–916 (*Hold*).

⁵⁷ Az ünnepek nevei, Kis- és Nagyboldogasszony is ehhez kapcsolódik az egyházi hagyományban: *Magyar néprajzi lexikon*, i. m., III, 205 (*Kisasszony napja*); 683–684 (*Nagyboldogasszony napja*).

⁵⁸ „Íme, mostantól fogva boldognak hirdet minden nemzedék, mert nagyot tett velem a Hatalmas, és Szent az ő neve” (Lk 1, 48b–49).

⁵⁹ Például: PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 250–255; UJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712, 103–120.

A Mária-altatók az imádság szempontjából is összetettek, ahogyan több imamód (dicsőítő, hálaadó, kérő, engesztelő) különféle ábrázolása, így az imádkozók buzdítása is megjelenik.⁶⁰ Az imádság mikéntje elsődlegesen Mária összeszedett viselkedésében: „Előtted itt állok” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.) és a Kisdéd közvetlen hangvételű, de mégis tisztelettel teli megszólításaiban nyilvánul meg. Mária szavaiban felcsendül a könyörgés és kérés: „hallgás szollásomra” (V., 71–72.), „vegyed kedvesen beszídit” (V., 72–73.), és az áldás: „Téged szoval aldlak” (*RMKT XVII/15/A*, 77. sz.). Kifejezi az Isten utáni vágyakozást, az imádság egyik alapkövét: „csak téged kíván lelkem” (*RMKT XVII/7*, 219. sz.), „szivemből óhajtlak” (Cs., 78–79.). Az odaadó imádat hangja is felcsendül: „Magamhoz szoritlak, meg tsókollyak, tégedet szivemből úgy imádlak” (Cs., 78–79.). Több esetben előfordul az Istenben való örvendezés, mint például a „nagy vigs kedvem” (V., 72.), „én nagy örömöm” (V., 72.) megszólításokban, illetve az „örömet ingatlak” (Cs., 78.) gesztusban. A boldogságot általánosságban is említi, ezzel is utalva Krisztus bűntől megváltó feladatára: „vilag tüled vidamula” (V., 72–73.).

Mária imádságában a lelki csöndre, lelki békére is utal: „Legyünk csendességben.” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.) A hallgatásból következik Mária alázatos figyelmessége, az ajándékozás vágya, ahogy Kisdede igényeit, örömét keresi: „Mit kérsz? hozok, mond-meg s’ adok” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.). Ezt fokozza, ahogy szívét, életét ajándékozza oda: „veled vagyons dicsőssigem, széveimet néked engedem” (V., 72–73.). Az isteni akarat buzgó keresését közvetíti a „Buzgosággol vagyok veled [...] sohanem mennik el tüled” (V., 72–73.) és az „Ezerszer néked éneket mondgyunk, töményteni ezerszer.” (*RMKT XVII/7*, 220. sz.)

A Mária-altatókban a Szent Szűz Kisdédre szemlélődve⁶¹ is tekint: „Szent szined szemlélvén, Mint Istent tisztelvén.” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.) Mária Fiában nemcsak gyermekét, hanem Istent látja, megtapasztalja, hogy a mulandó, földi világ nem ér annyit, mint a karjaiban tartott Isten: „mar ez világ nékem nem köl” (V., 72–73.). Virrasztásával kitartást, állandó éberséget közvetít: „Im én-is melleted, Virrasztok s’ feletted” (*RMKT XVII/15/A*, 129. sz.).

A bölcsődalok imádkozó Máriája példa a hívő ember számára. Mária szavaiban elsődlegesen van jelen az Isten szeretete a hódolattal teli közvetlenség, a személyes Istenkapcsolatra való törekvés mellett. Gesztusai közvetítik az imádságból fakadó örömet és

⁶⁰ Bár engesztelésre motívumot kevésbé lehet találni a bölcsődalokban, Krisztus megváltó kereszthalálára való utalásokban, szimbólumokban vagy Mária szavaiban jelen van a bűnbánatra való irányultság is.

⁶¹ *Magyar katolikus lexikon, i. m., XII, 781 (Szemlélődő imádság).*

az ajándékozás, odaadás vágyát, az Istennek szentelt időből fakadó boldogságot. Imádságos szavai a kölcsönösségről árulkodnak, ezzel is elősegítve Isten személy voltának megértését.

VI. A Mária-irodalom két pillére: altatók és siralmak

„Mind a siralom-, mind az altató-műfaj a Mária költészet [...] talán két legszebb csoportja”.⁶² És nemcsak a legszebb, de talán a két legszélsőségesebb és legellentétesebb is. Mégis, nem egy áthallás teszi teljessé és alkot kapcsolódási pontot a Mária-irodalom két szélsősége között. Mivel a dolgozat jelen terjedelme nem teszi lehetővé a közvetlen szövegegyeztetést és a részletes összehasonlító elemzéseket, most csak az altatók szempontjából lényeges összevetésre kerül sor, főként a legismertebb magyar siralomszöveg, az *Ómagyar Mária-siralom* segítségével.⁶³

A közös történelmi és kulturális háttérnek köszönhetően a fennmaradt altatódalok és siralmak mondhatni azonos arányban hordozzák magukon a sok évszázados irodalmi, egyházi és néphagyomány jellemző motívumait. Mindkét műfaj egy-egy ünnepkörhöz, a karácsonyhoz, illetve a nagybőjthöz és húsvéthoz kapcsolódik. Összefüggésükre már a középkor himnuszköltészetében is találni példát, többek között Jacopone da Todi két, meglehetősen hasonló felépítésű, *Az örvendező Szent Szűzről* és *A Fájdalmas Szűzről* című alkotásaiban.⁶⁴

A Mária-siralmak és -altatók közötti hasonlóságok elsősorban a Szűz és Fia kapcsolatát ábrázoló személyes hangvételű megszólalásokban rejlenek. Mária személye közvetlenül vagy közvetetten mindig jelen van, magán hordozva az adott korok szimbólumait, megnevezéseit, irodalmi formáit, a korok emberének a népi szemlélet által életközeli, emberi helyzetbe állított Mária-képét.⁶⁵ Mindkét műfajban elsődlegesen Mária a megszólító, monológjában szavait fiához, Jézushoz intézi, ahogy karjaiban tartva ringatja, öleli őt. Közös vonásként említhető, hogy bár bibliai eredetű háttérrel rendelkeznek az altatók és a siralmak is, Mária Kisdedéhez intézett ringató szavai és a siralmak pieta-jelenete során előkerülő monológ vagy rövidebb párbeszéd csak az egyházi és néphagyományban van jelen. Mindkét típusban előfordul a becézgető, kedveskedő, kicsinyítő képzőket alkalmazó gyermekies megszólítás. Az *Ómagyar Mária-siralom* „Ó én ézës urodom, / eggyen-igy fiodum” sorában a *-d* kicsinyítő képző használatával az uramból uracskám és a fiamból fiacskám lesz, ezzel is hangsúlyozva, hogy

⁶² ERDÉLYI, *Üdvöz-légy...*, i. m., 46.

⁶³ A régi magyar siralmakkal való összevetés mellett külön kutatást érdemelne a 19–20. század népköltészetében jelenlévő Mária-altatók vagy bölcsődal-motívumot tartalmazó művek vizsgálata is, mind egyházi, mind világi témakörben, akár József Attila *Altató*, Anya, Kosztolányi Dezső *Altatódal*, Babits Mihály *Ősz és tavasz között* vagy Szabó Lőrinc *Altató dal* című verseivel való összevetéssel.

⁶⁴ *Himnuszok könyve*, i. m., 219–221.

⁶⁵ ERDÉLYI, *A látomásformulák...*, i. m., 420.

Mária számára Jézus nemcsak Istene, hanem elsősorban gyermeke.⁶⁶ A természetközelség is jellemzi mindkét műfajt, bár a siralmak esetében a megszólalásokból egy sokkal durvább, kegyetlenebb környezet cseng vissza (vér, vasszeg, víz stb.), ellentétben a bölcsődalok lágy vagy olykor durva szénájával, a hideg, kemény jászollal, amit viszont felmelegít az ökör és számár lehelete.

Az altatók és siralmak közötti legnagyobb ellentét az ábrázolt helyzetből fakad. Míg a bölcsődalok világát a Kisded világrajövedele körüli örvendezés tölti meg az altatás nyugodalmas, békés környezetével, addig a siralmak a húsvéti kereszt alatt görnyedő Szűz alakját festik meg, ahogyan halott Istenfiának sebekből vérző testét karjai közt tartja. Míg a békét, védelmet, nyugalmat lágy hangzók fejezik ki, addig a Krisztus-halál körüli szenvedést, durvaságot, kegyetlenséget kemény, kopogó hangok: „keserűen kínszatul, / vos szegekkel veretül!” A további felkiáltások („Ó”, „Uh nekem, én fíom”) mind a fájdalmat, zokogást imitáló kifejezések, ellenben a bölcsődalokkal, ahol az áhítat és a csodálat jelei.

A Mária-altatók passió-utalásokban gazdag motívumrendszere sem meglepő, hiszen a kisded Jézus ringatása során ismételten a kereszthalállal beteljesedett megváltást sugallják. Amíg az altatók mintegy lineárisan előrehaladó történelemszemléletet követve, időben haladnak egy isteni teljesség felé, addig a siralmak a megváltás pillanatának csúcspontját ragadják meg, amikor Isten megváltó akarata „Beteljesedett!” (Jn 19, 30), és a kereszten meghalt Istenfiút szent anyjának ölébe helyezik. Mária érzi és látja szemei előtt megvalósulni a Simeon által jövendölt fájdalmát: „Ó, igoz Simëonnok / bëzzëg szovo ére: /én érzëm ez bú túúrút, / kit níha ígére.”

A Mária-bölcsődalokban megénekelt gyöngéd, altatgató képek mintegy ellentmondásosan vagy kiteljesedve tűnnek elő a siralmak szövegkörnyezetében. Mária világossága és öröme Krisztus, akitől őt megfosztották, ezért siralommal zokog, bútól eped, reményét vesztetté válik, hiszen Istenétől és Fiától egyszerre lett megfosztva. Mária kifejező, érzelmi intenzitása a siralmakban sem enyhül, csak itt fájdalmában folynak könnyei („Szëmëm künvel árad, / junhum búol fárad”), fohászzkodásai szenvedéséből fakadnak, a bánattól Fia látványán. Imádságos kiáltásaiban könyörög az Atyához, miközben Jézushoz elsődlegesen gyermekeként szól, bár Isteneként is rátekint, ahogy már korábban is említettem. A halál motívuma sokkal direkter módon, sokkal keményebb kifejezésekkel élve jut kifejezésre, mint a bölcsődalok gyöngéd álm-alvás motívumkörében, a megváltó

⁶⁶ BOGÁR Judit, *Az Ómagyar Mária-siralom „modernsége” = „...friss szellő eleven virágból...”*: *Versértelmezések Sipos Lajos tiszteletére*, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 9), 11. – *Ómagyar Mária-siralom, i. m.*, 321. (A verset a továbbiakban is e kiadásból idézem.)

kereszthalál-utalásokban. A halált szólítja, önnön halálát kívánja, hogy Fiától ne kelljen elszakadnia, sőt akár Fia életéért cserébe is vállalná saját halálát.

Ugyanakkor a Mária-altatók több motívuma majdhogynem szó szerint jelen van az *Ómagyar Mária-siralomban* is. Itt említhető példaképpen a „Világ világa, / virágnak virága” figura etymologica. Megtalálható a mézszimbólum is, amely a századok folyamán többletjelentésekkel teljesebbé válva jelenik meg a 17–18. századi bölcsődalokban. A vér és víz képe, amely „a Bibliát ismerő olvasóban a vérrel verejtékező Krisztus képét hívja elő (Lk 22, 44)”,⁶⁷ rejtetten magában hordozza a Mária személyében megjelenő kehely motívumot, aki ölében felfogja Fia véré. A bölcsődalok színszimbolikája is előkerül, de a többi képhez hasonlóan ez is leszűkítve, konkrétabban. A pirosuló vérre már nem rózsa utal, hanem jelen van a hulló vér, továbbá az áttetsző könny, a vasszegek rozsdabarnasága, a halál motívumának feketesége, a reményt vesztettség sötétsége, ahogy Krisztustól, a Világosságtól fosztják meg Máriát: „Választ világumtól”.

Érdekes eltéréseket és azonosságokat rejt magában a két műfaj sötétség-világosság és élet-halál motívuma. Az altatók alaphelyzete is a sötét, hideg este, amely ugyanakkor előrevetíti a hajnalt, a reggelt, az új nap örömet. Ezzel ellentétben a siralmakban az Istenhalál sötétsége teremti meg az alaphangot, és a siralom közvetlenül nem oldja fel a gyász szürkeségét, bár a hívő ember számára a siralmak közvetlen, szenvedést, kínt és halált reprezentáló hangjában mégis ott dereng a megváltás, a harmadnap feláldozás képe, ahogy az altatókban is jelen van ez.

Etimológiai szempontból érdekes többletjelentést hordozhat magában a ringat-rángat szó pár viszonya, mivel mindkét szó a reng ige tövével függ össze (ráng, ránt, reng, ring).⁶⁸ A bölcsődalok nyugodt, altató környezetében előforduló ringatás a siralmakban rángatássá fokozódik, ahogy a környezet és a helyzet is szinte elvadul. Nemcsak Máriát rángatja a zokogás, hanem fiát is „Megfogván, rángatván, öklöztvén, kötöztvén”⁶⁹ ölik meg.

A bölcsődalokhoz hasonlóan Mária a siralomban is megszólítja a hallgatóságot, kérdést tesz fel: „Zsidóv, mit tész türvéntelen? / Fiom mért hol bíüntelen?” A legutolsó versszakban pedig felkiált: „Kegyüggyetük fiomnok, / ne légy kegyülm mogomnok!”, ahogy akár már a bűnös emberekhez is könyöröghet, hogy kíméljék Fiát, ne okozzanak neki további szenvedést bűneikkel. Így jelenik meg Mária közbenjáró, megterésre buzdító, égi édesanyai szerepe is.

⁶⁷ BOGÁR, Az *Ómagyar...*, i. m., 12.

⁶⁸ FALK Nóra, *Etimológiaiak: 10 000 magyar szó eredete*, Bp., Tinta, 2009 (Az Ékeesszólás Kiskönyvtára, 10), 209, 212, 214.

⁶⁹ Az *ÓMS* egykori kiejtés szerinti olvasata így hangzik: „Fugvá, husztuzvá, / üklelvé, kétév / ülüd!”, az értelmezésében jelenik meg a „rángat” kifejezés.

Végeredményképpen megállapítható, hogy a siralmak szövegei adnak az altatók megváltás-szimbolikájának lényegi tartalmát. Értelmezve és kifejezésre juttatva a Mária-siralmakban teljesednek be a bölcsődalok motívumaiban már előreutaló megváltás-misztérium képei, a szenvedéstörténet és a kereszthalál. Mind az altatók, mind a siralmak esetében Mária személyén keresztül értesül a hívő lélek az isteni akarat beteljesedéséről; Mária szemszögéből, belülről tárul fel az Isten emberi megtestesülésének kezdete és vége.⁷⁰

⁷⁰ Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség a részletes elemzésre, de a két műfaj összekapcsolódásának, egyúttal a Mária-téma 20. századi továbbélésének példajaként mindenképpen megemlítenéd Weöres Sándor *Mária siralma* című alkotása. Versében Weöres egyértelműen imitálja és a modern magyar nyelvbe ülteti át a 13. századi *Ómagyar Mária-siralom* és a 17–18. századi Mária-altatók hangját. Mária álmokképeként idézi fel fia kisgyermekkorát, e költői fogásnak köszönhetően érintkeznek a bölcsődalok és siralmak a versben. Az álombéli fürdetési jelenet a gyöngéd, becéző szavakkal: a kék szem, a dundi lábak, a csöppnyi száj, a nagy tekenő és a gögicsélés mind az altatók hangzásvilágát imitálják. Vö. WEÖRES Sándor, *Mária siralma* = W. S., *Egybegyűjtött írások*, Bp., Magvető, 1970, 201–202.

VII. Befejezés

A 17–18. századi Mária-altatók nemcsak a saját koruk jellemvonásait vetítik elénk, hanem mintegy univerzálisan egybegyűjtik, feldolgozzák és magukba foglalják a korábbi hatásokat is. Erősen ragaszkodva a gyökerekhez, de nem félve az újabb irányzatok kihívásaitól irodalmi- és nyelvi eszközökben termékeny, motívumokban és képekben gazdag altató- és imádsági irodalomként maradtak ránk, s a későbbiekben hatással voltak a magyar kultúra, nyelv és irodalom fejlődésére.⁷¹

Kutatómunkám során megkíséreltem a kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekben megtalálható Mária-altatók összegyűjtését és elemzésükkel a régi magyarországi irodalomban betöltött szerepüknek vizsgálatát. Feltételezhetően nem találtam meg az összes bölcsődalt, a különféle lappangó források vagy a latin énekek további vizsgálata újabb szövegekhez vezethet.

Az altatók értelmezését az eredettörténeti elemzés, a népköltészet és a korstílusok vizsgálata alapozza meg. Sokszínűségük az évszázados irodalmi, egyházi és néphagyomány egymásra rétegződésében rejlik, lényegi értelmezésük a kor emberének Mária-tiszteletében gyökerezik. Szerkezeti felépítésük, beszédhelyzetük, nyelvi és irodalmi eszközeik teremtik meg azt a vázat, amire a szimbólum- és motívumrendszer támaszkodik. A Mária-altatók a karácsonyi énekhagyomány mellett imádságként is jelentős szerepet töltenek be, szókinckészletükben is azonosságokat felmutatva a 17–18. század bensőséges hangvételű imádsági irodalmával.

A 17–18. századi Mária-altatók a vallásos irodalom meghatározó darabjainak tekinthetők. Jelentőségüket az egyházi énekhagyományban betöltött, máig gyakorolt szerepük bizonyítja. Értelmezésük teszi lehetővé sokszínűségük, mélyen gyökeredző összetettségük értékelését, méltó elhelyezésüket biztosítva a régi magyarországi irodalomban.

⁷¹ GAJTKÓ István, *A XVIII. század katolikus imádsági irodalma*, Bp., 1936, 54.

VIII. Irodalom- és rövidítésjegyzék

I. A lelőhelyek rövidítései

MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
PPKE BTK	Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

II. Források

1. Kéziratok

Bozóky Mihály énekgyűjteménye, 1775 k., OSZK, FM1/1663.

Császár Ferenc-énekeskönyv, 18. sz. 2. fele, OSZK, Quart. Hung. 4198.

Csikcsobotfalvi kézirat, 1675 k., OSZK, Ms. mus. 1.211.

Deák-Szentes-kézirat, 1774, OSZK, Ms. mus. 4.374.

Écsi énekeskönyv, Pannonhalma, 1700–1725, OSZK, FM1/2191.⁷²

Herchl Antal-énekeskönyv, Pannonhalma, 1765–1801, OSZK, FM1/2201.

Jászfényszaru énekeskönyv, 1788, Eger?/Vác?, magántulajdonban, OSZK, FM1/2196.

Maracsko Anzelm-énekeskönyv, Pannonhalma, 18. sz. 1. fele, OSZK, FM1/2202.

Paksi Márton György-énekeskönyv, Győr, 1760, MTAK, A 2669/I.

Vépi énekeskönyv/kántorkönyv, Szombathely, 1731, MTAK, 2529/IV, 2663/V.

2. Nyomtatványok

BOZÓKI Mihály, *Katolikus Kar-béli Kótás Énekes Könyv*, Vác, 1797, OSZK 310.469.

Jó illatú rózsás kert, Nagyszombat, 1748, OSZK, 91.707.

KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676, OSZK, RMK I. 1188/1.

KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1719, OSZK, 294.639/1–3.

KISDI Benedek, *Cantus Catholici*, Lőcse, 1651, OSZK, RMK I. 856.

NÁRAY György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 1695, OSZK, RMK I. 1479/1.

PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, OSZK 311.025.

SZELEPCSÉNYI György, *Cantus Catholici*, Nagyszombat, 1675, OSZK, RMK I. 1183a/1.

SZENT-MIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797–1798, OSZK 608.683.

UJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712, OSZK, 288.885.

⁷² Stoll Béla bibliográfiája szerint az *Écsi ék.* jelzete FM1/2187, de az OSZK-ban ezen a *Dőri ék.* található.

III. Szakirodalom

- BARSI Balázs, „*És az Ige testté lőn*”: Elmélkedések a Karácsony misztériumáról, Kecskemét, 2013.
- BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 23–32.
- BÁRDOS Lajos, *Magyar karácsonyi dalok a XVIII. századból = B. L., Harminc írás a zene elméletének és gyakorlatának különböző kérdéseiről 1929–1969*, Bp., Zeneműkiadó, 1969 (Magyar Zenetudomány, 13), 91–94.
- BATTA András, *Bartók és Kodály pályája csúcsán: Új zeneszerző-generáció jelentkezése az 1920-as években (Lajtha, Kósa, Veress, Farkas, Kadosa) = Magyarország a XX. században*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, III, Szekszárd, Babits, 1998, 510–515.
- BOGÁR Judit, *Az Ómagyar Mária-síralom „modernsége” = „...friss szellő eleven virágból...”*: Versértelmezések Sipos Lajos tiszteletére, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 9), 8–19.
- DOMOKOS Pál Péter, *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás (A hajnal szóból lett lengyel legenda)*, Ethnographia, 1961, 237–265.
- UŐ, *Zemlén János kéziratos énekeskönyve (XVII. század)*, Erdélyi Múzeum, 1939, 355–364.
- „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: KÁJONI JÁNOS: *Cantionale Catholicum*; PETRÁS INCZE JÁNOS: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Archaikus népi imádságok: Eredet, történeti rétegek = Magyar Néprajz, V: Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 720–748.
- UŐ, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999³.
- UŐ, *Kisdéd-ünnep*, Új Írás, 1979/12, 33–46.
- UŐ, *A látomásformulák szerepe az archaikus népi imádságokban = Eksztázis, álom, látomás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 1998 (Tanulmányok a Transzcendensről, 1), 405–432.
- UŐ, *Üdvöz-légy gyenge oltoványotska*, Új Írás, 1979/12, 46–48.
- Evangélikus énekeskönyv: a Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve*, Bp., Luther, 2006¹⁵.
- Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Bp., 1986.
- FALK Nóra, *Etimológiák: 10 000 magyar szó eredete*, Bp., Tinta, 2009 (Az Ékesszólás Kiskönyvtára, 10).
- FARMATI Anna, „...a’ki e’napokban (...) elméjével Betlehembe mégyen”: *A 17. századi karácsonyi énekek motívumrétegei és ezek funkciója = Mindennemű dolgok változása: Hagyományok, források, távlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2004, 97–113.
- UŐ, *Devóció, hitvallás, poézis – karácsonyi énekeink értékszerkezete*, Korunk, 2006/12, 45–49.

- UŐ, „*Szerzetedet el-hagyod, ha égni, és Szerafin lenni nem akarsz*” = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 5), 101–112.
- GAJTÓ István, *A XVIII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936.
- Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei*, ford. SÍK Sándor, Kairosz, 1997.
- HOLL Béla *hagyatéka*, Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, IV.229, Saját kéziratok, 55–58. tétel.
- HORVÁTH Sándor, *Imák a Hisa Zlata imakönyvben* = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 127–145.
- Hozsanna! Teljes kottás népénekeskönyv*, szerk. BÁRDOS Lajos, WERNER Lajos, Bp., Szent István Társulat, 1999¹².
- KATONA Imre, *Az európai népek bölcsődalai (vázlatos összefoglalás)*, Ethnographia, 1976, 521–539.
- A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.
- Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, I, 1993; III, 1997; IV, 1998; V, 2000; VI, 2001; VII, 2002; VIII, 2003; IX, 2004; XI, 2006; XII, 2007; XIII, 2008; XIV, 2009; XV, 2010.
- Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, I, 1977; III, 1980; V, 1982.
- A magyar népzene tára*, szerk. VARGYAS Lajos, II, Bp., Akadémiai, 1953.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Bp., Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002.
- Ómagyar Mária-siralom* = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor 1000–1530*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 320–326.
- PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2).
- Régi magyar költők tára XVII. század, 7*, szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974.
- Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Szövegek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992.
- Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Jegyzetek*, szerk. HOLL Béla, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992.
- STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Balassi, 2002².
- Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2001².
- SZUROMI Lajos, *Bornemisza Péter: Énekecske gyermekek rengetésére* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 103–116.
- TÖMÖSVÁRI Emese, *A Balassi-frazeológia és -toposzkészlet középkori előzményeihez* = *Balassi Bálint költészete európai tükrében*, szerk. MAJOROSSY Imre Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 4), 118–133.

VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1982.

WEÖRES Sándor *Mária siralma* = W. S., *Egybegyűjtött írások*, Bp., Magvető, 1970, 201–202.

ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998
(Historia Litteraria, 4).

IX. Fűgglék